

BADIIY ADABIYOT SAN'AT TURI SIFATIDA

Muxtorova Sitora Dilmurodjon qizi

Andijon davlat chet tillari instituti

Ingliz tili va adabiyoti fakulteti talabasi

E-mail: [sitoraxonmuxtorova@gmail.com](mailto: ritoraxonmuxtorova@gmail.com)

Otajonov Botirbek Ashuraliyevich

ADCHTI, Ingliz tili va adabiyoti kafedrası o'qıtuvchısı

Annotatsiya: Badiiy adabiyot inson tafakkuri, tuyg'ulari va hayotiy tajribalarini estetik shaklda ifoda etuvchi muhim san'at turidir. U o'zining badiiy vositalari orqali insonning ichki dunyosini ochib beradi, jamiyat va zamon haqida chuqur tasavvur uyg'otadi. Adabiyot insoniyat tafakkuri va ruhiy dunyosining eng muhim ifodalaridan biridir. Tarixiy taraqqiyot davomida adabiyot jamiyat hayotining turli jabhalarini o'zida aks ettirib, nafaqat ma'lumot beruvchi, balki tarbiyaviy va estetik ta'sir kuchiga ega bo'lgan san'at turi sifatida shakllangan. Ayniqsa, badiiy adabiyot inson tuyg'ulari, orzu-umidlari, ruhiy kechinmalari va hayotga bo'lgan munosabatlarini obrazlar orqali ifodalaydi. U har qanday davrda o'quvchini hayotiy voqealar, ijtimoiy hodisalar va insoniy qadriyatlar haqida o'ylantirish, ta'sirlantirish va tarbiyalash imkoniyatiga ega.

Abstract: Artistic literature is an important form of art that expresses human thinking, emotions, and life experiences in an aesthetic way. Through its artistic means, it reveals a person's inner world and creates a deep understanding of society and the era. Literature is one of the most significant expressions of human intellect and spiritual life. Throughout historical development, literature has reflected various aspects of social life and has evolved not only as a source of information but also as an art form with educational and aesthetic influence. In particular, artistic literature conveys human emotions, hopes, spiritual experiences, and attitudes toward life through images and artistic expression. At any time, it has the power to make the reader reflect on life events, social phenomena, and human values, influencing their thoughts, feelings, and upbringing.

Kalit so'zlar: badiiy adabiyot, san'at turi sifatida adabiyot, estetik idrok, obrazlilik va tasviriylik, badiiy tafakkur rivoji, inson ruhiyati tasviri, badiiy ifoda vositalari, ijtimoiy hayot aks etishi, ma'naviy-ma'rifiy ta'sir, badiiy-estetik qadriyatlar, adabiy jarayon.

Keywords: artistic literature, literature as an art form, aesthetic perception, imagery and descriptiveness, development of artistic thinking, representation of the human psyche, artistic expressive devices, reflection of social life, moral and educational influence, artistic and aesthetic values, literary process.

Kirish: Adabiyot - ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan barcha yozuvlar; ko'proq keng tarqalgan ma'noda-badiiy adabiyotning qisqartirilgan belgisi. Adabiyotshunoslik fan sifatida 19-asrning boshlarida paydo bo'lgan. Albatta, antik davrdan beri adabiy asarlar mavjud edi. Aristotel birinchi bo'lib o'z kitobida ularni tizimlashtirishga harakat qildi, birinchi bo'lib janrlar nazariyasi va adabiyot turlari nazariyasini (epik, drama, lirika) tahlil qilgan. Adabiyotshunoslik dunyoning turli xalqlarining badiiy adabiyotini o'z mazmuni va ularni ifoda etuvchi shakllarining xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganadi. Adabiy tanqid mavzusi nafaqat badiiy adabiyot, balki dunyoning barcha yozma va og'zaki badiiy adabiyotini o'zichiga oladi. Adabiyotshunoslik fan sifatida adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqidni o'z ichiga oladi. Adabiyot nazariyasi adabiy jarayonning umumiy qonuniyatlarini, adabiyotni ijtimoiy ong shakli sifatida, adabiy asarlarni bir butun sifatida, muallif, asar va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi. Umumiy tushunchalar va atamalarni ishlab chiqadi. Adabiyot nazariyasi boshqa adabiy fanlar, shuningdek tarix, falsafa, estetika, sotsiologiya, tilshunoslik bilan o'zaro ta'sir qiladi. Poetika-adabiy asarning tarkibi va tuzilishini o'rganadi. San'at insoniyat madaniyatining eng qadimiy va muhim qatlamlaridan biri sifatida turli shakllarda namoyon bo'ladi: musiqa, tasviriy san'at, haykaltaroshlik, me'morchilik, teatr, kino va adabiyot. Ularning umumiy vazifasi voqelikni estetik idrok etish va badiiy shaklda ifodalashdan iboratdir. Shu jihatdan adabiyot ham san'atning muhim va keng qamrovli turi sifatida inson tafakkurining bevosita mahsuli hisoblanadi.

Adabiyotning boshqa san'at turlari bilan umumiyligi shundaki, barchasi voqelikni estetik qayta ishlaydi va inson qalbiga hissiy ta'sir ko'rsatadi. Musiqa ohang orqali, tasviriy

san'at rang va shakl vositasida, teatr dramatik sahna harakati orqali, kino tasviriy va texnik imkoniyatlar orqali ta'sir etadi. Adabiyot esa so'z san'ati sifatida alohida mavqega ega bo'lib, nafaqat his-tuyg'ular, balki fikrlar, falsafiy qarashlar va tarixiy voqealarni ham badiiy shaklda ifodalash imkoniyatiga ega.

Adabiyotning san'at sifatidagi o'ziga xosligi shundaki, u boshqa barcha san'atlarni o'zida mujassam eta oladi. She'riyatning ohangdorligi uni musiqaqa yaqinlashtiradi, drama janri teatr bilan bevosita bog'lanadi, epik asarlar esa kino san'ati uchun boy manba bo'lib xizmat qiladi. Buni ko'plab misollar tasdiqlaydi: Navoiy g'azallari maqom musiqasi bilan uyg'unlashganda, so'z va ohang sintezi o'quvchi va tinglovchi qalbida chuqur estetik zavq uyg'otadi; Shekspirning "Hamlet" tragediyasi teatr sahnasida jonlanganda, falsafiy mazmun va dramatik ziddiyatlar aktyorlik san'ati orqali yanada kuchli ifodalanadi; Abdulla Qahhor hikoyalarining ekranlashtirilishi esa yozuvchining satirik mahorati va obrazlar tizimini yangi badiiy shaklda ochib beradi.

Adabiyotning san'at sifatida eng muhim jihatlaridan biri uning cheksiz ifoda imkoniyatlaridir. Agar tasviriy san'at ko'proq ko'rish sezgilariga, musiqa eshitish sezgilariga tayanadigan bo'lsa, adabiyot bir vaqtning o'zida insonning tafakkuri va hissiyotlariga ta'sir ko'ra oladi. So'z orqali voqealar tasvirlanadi, qahramonlar yaratiladi, tabiat manzaralari chiziladi, falsafiy mushohadalar bayon qilinadi. Shu bois adabiyot barcha san'at turlari ichida eng universal va ta'sirchan ifoda vositasi sifatida ajralib turadi. Badiiy adabiyot insoniyat madaniy hayotining ajralmas qismi bo'lib, jamiyatning ruhiy olami, ijtimoiy muammolari, estetik qarashlari va falsafiy mushohadalarini badiiy shaklda mujassamlashtiradi. Uning mohiyati shundaki, u hayotni oddiy nusxa sifatida emas, balki so'z san'ati vositasida, estetik qayta ishlash jarayonida ifodalaydi. Shu sababli badiiy asar voqelikni faqat tasvirlabgina qolmay, balki uni chuqur talqin etadi, ramziy qatlamlar va hissiy-emotsional jihatlar bilan boyitadi.

Adabiyotning yetakchi belgisi obrazlilikdir. Obraz oddiy tasvir emas, balki hayotiy hodisalarning san'atkorona qayta ishlangan shakli sifatida qaraladi. Oddiygina "o'rik daraxti gulladi" jumlasini kundalik xabar bo'lsa, badiiy asarda u yangilanish, umid, hayotning uyg'onish ramziga aylanadi. Alisher Navoiy g'azallarida gul va bulbul obrazlari

insoniy muhabbat, fidoyilik va iztirob timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidagi Otabek obrazi esa milliy uyg‘onish davri yoshlarining orzu-intilishlari, erkinlikka bo‘lgan ichki ehtiyojlarini ifodalovchi ramziy timsol darajasiga ko‘tarilgan.

Badiiy adabiyotning yana bir muhim xususiyati estetik ta’sir kuchidir. U o‘quvchi qalbida hayrat, quvonch, qayg‘u, g‘urur kabi turli tuyg‘ularni uyg‘otadi. Bu jarayon bevosita nasihat tarzida emas, balki qahramonlarning taqdiri, voqealarning rivoji va obrazlarning hissiy kuchi orqali yuzaga keladi. Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” romanida manqurt obrazi insonning milliy o‘zlikni unutishi qanday fojealarga olib kelishini ko‘rsatibgina qolmay, balki bu jarayonni estetik obraz darajasida talqin etadi va o‘quvchini chuqur hayajonga soladi.

Adabiyotning ijtimoiylik belgisi ham alohida e’tiborga loyiqdir. Har bir asar muayyan davr ruhi va xalq taqdirini o‘zida aks ettiradi. Abdulla Qodiriy asarlarida o‘zbek xalqining tarixiy fojealari badiiy shaklda gavdalanadi, Cho‘lpon she’riyatida esa milliy ozodlik va uyg‘onish intilishlari poetik ifodasini topadi. Demak, adabiyotning ijtimoiyligi uning hayot bilan bevosita bog‘liqligidan dalolat beradi. Adabiy jarayon nazariyasi-avlodlar va janrlarning rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganadi. Adabiy estetika-adabiyotni san’at turi sifatida o‘rganadi. Adabiyot tarixi adabiyotning rivojlanishini o‘rganadi. Vaqt, yo‘nalish, joy bo‘yicha bo‘linadi. Adabiy tanqid adabiy asarlarni baholash va tahlil qilish bilan shug‘ullanadi. Tanqidchilar asarni estetik qiymat nuqtai nazaridan baholaydilar. Sotsiologik nuqtai nazaridan jamiyatning tuzilishi har doim asarlarda, ayniqsa qadimgi asarlarda aks etadi, shuning uchun u adabiyotni o‘rganish bilan ham shug‘ullanadi. Yordamchi adabiyotshunoslik fanlari: 1) matnshunoslik-matnni quyidagicha o‘rganadi: qo‘lyozmalar, nashrlar, yozish vaqti, muallif, joy, tarjima va sharhlar; 2) paleografiya-faqat qo‘lyozmalar matnining qadimgi tasvirlarini o‘rganadi; 3) bibliografiya-har qanday fanning yordamchi intizomi, u yoki bu mavzu bo‘yicha ilmiy adabiyotlar tahlilini o‘rganadi; 4) kutubxonashunoslik-nafaqat badiiy, balki ilmiy adabiyotlar, yig‘ma kataloglar fondlari, omborlari haqidagi fandır. Olimlar adabiyotning: estetik, tarbiyaviy, aksiologik, kognitiv va gedonistik kabi beshta asosiy funksiyasini ajratib ko‘rsatadilar.

Bu borada metodist olim Q.Yo'ldoshev adabiyotning muloqot-kommunikativ, baholash-aksiologik, tarbiyaviy-axloqiy, zavqlantirish-hedonistik hamda bilish-gnoseolik kabi vazifalarini qayd etadi. Ularni nomlanishiga qarab emas, balki tartiblashtirishning ham ma'no jihatdan ahamiyati va muhimlik darajasiga urg'u qaratadi. Olimning fikricha, "Adabiyotning funksiyalarini tayin etish va tasnif qilishda badiiy adabiyotning vazifasiga kirishi mumkin bo'lgan deyarli barcha qirralarni hisobga olgan holda ish ko'rish xolis ilmiy to'xtamga kelish imkonini beradi. Buning uchun turlicha fikrlarni inkor etish o'rniga ulardagi yetakchi sog'lom jihatlarni imkon qadar birlashtirish yo'ldan borish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilinganda, hodisaning ko'proq belgilarini hisobga olish imkoni yuzaga keladi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Боров Ю.Б. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. – М.: ООО «Изд-во Астрель», 2003. – 511 с.
2. Гиршман М.М. Анализ поэтических произведений А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Ф.И.Тютчева. – М.: Высшая школа, 1981. – 160 с.
3. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: учеб. Пособие. – М.: Флинта, 2007. – 248 с.
4. Каган М.С. Системно-синергетический подход к построению современной педагогической теории // Педагогика культуры. 2005. – № 3–4. – С. 12–21.
5. Методика обучения литературе в начальной школе. Учебник. Под редакцией М.П.Воюшиной. – М.: Академия, 2010. – 288 с.
6. Qozoqboy Yo'ldosh, Muhayyo Yo'ldosh. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: Kamalak, 2016. – 462 b.
7. Umumiy o'rta ta'limning Adabiyot fanidan